www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توری

ئىسمائىل بوخارىي

سەدرىددىن سەلىم بۇخارىي

مەلۇمكى، ماۋەرا ئونتەھر ۋە خوراسان ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان كۈنى بۇ يەردە ئەرەب خەلىپىلىرى مەھەللە خەلق ۋەكىللىرىدىن باشقۇرغۇچى - ئەمىرلەرنى تەيىنلىگەن. ماۋەرائوننەھر ۋە خۇراساندا IX ئەسىردە كېلىپ تاھىرىيلا (821 - 873)، سەففارىيلار (876 - 910) ۋە سامانىيلار (819 - 1005) قاتارلىق دۆلەتلەر پەيدا بولدى. تاريختا IX - XI ئەسىرلەرنى شەرق ئويغىنىش دەۋرى، پارس - تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەن ۋاقتى دەپ قەيت قىلىنغان. چۈنكى، پەلسەپە، فىقھ، ھەرس، رىيازىيات، فەلەكىيات، جۇغراپىيە، تىبابەت، مۇزىكا، كىمىيا، مىمارچىلىق قاتارلىق ساھەلەردە يېڭى كەشپىياتلار سادىر بولدى. ئېنسىكلوپېدىك ئالىملار ئەبۇ جائىپە ئىبىن سىنا - يېڭى كەشپىياتلار سادىر بولدى. ئېنسىكلوپېدىك ئالىملار ئەبۇ جائىپە ئىبىن مۇساخارەزمىي، ئەھمەد پەرغانىي، ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد فارابىي، ئەبۇ رەيھان بىرونىي، ئۆزىمىر ھەييام قاتارلىقلارنىڭ بىرمۇنچە كىتابلىرى، شۇنىڭدەك رۇداكى، دەقىقىنىڭ گۈزەل غەزەللىرى، فىردەۋسىينىڭ ئالەمشۇمۇل «شاھنامە» سى شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىناتتى.

نەقىل كەلتۈرۈلىشچە، ئەمىر ئەسەد ئىبن ئابدۇللاھ (783 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ قولىدا سامانخۇدات ئىسلامنى قوبۇل قىلغان. نارشاھى مۇنداق يازىدۇ: «ئۇنىڭ سامانخۇدات دېيىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ بىر قىشلاق بەرپا قىلىپ، ئۇنىڭغا سامان دەپ نام بەردى ۋە بۇخارا ئەمىرىنى بۇخارا خۇدات (يەنى، بۇخارانىڭ ئاتىسى ياكى ئەمىرى) دەپ ئاتىغىنىدەك، ئۇنى ھەم شۇ قىشلاق نامى بىلەن سامانخۇدات دەپ ئاتىدى. سامانخۇدات ئەسەد قۇشەيىنگە بولغان ھۆرمىتى تۈپەيلى ئوغلىغا ئەسەد ئىسمىنى بەردى. شۇ ئەسەر بولسا ئەمىر ئىسمائىل سامانىينىڭ بوۋىسىدۇر. سامانخۇدات بەھرام چۇبىن مەلىكىنىڭ ئەۋلادى ئىكەن.

سامانخۇداتنىڭ ئوغلى ئەسەددىن تۆت پەرزەنت كۆرگەن. (ئۇلار) نۇھ، ئەھمەد، يەھيا، ئىلياس. ئۇلار خەلىپە مەئمۇنغا ياخشى خىزمەت قىلغانلىقلىرى ئۈچۈن، خەلىپە مەئمۇن ئۇلاردىن ئەھمەد ئىبن ئەسەركە پەرغانە، يەھياغا چاچ ۋە ئىستەرۇشەن، ئىلياسقا ھىرات، نۇھقا سەمەرقەند ھاكىملىقىنى بەردى.

ئەھمەد ئالىم تەقۋادار كىشى ئىدى. مۇئەررىخ مۇقەددەسنىڭ تەكىتلىشچە، سامانىيلار ئۆلىما ۋە پازىللارغا باشقا ئەمىرلەرگە قارىغاندا كۆپرەك ئېھتىرام كۆرسەتكەن. ئەھمەد ئىبن ئەسەد ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ تەختىنى ئوغلى نەسر ئىبن ئەھمەد ئىگىلىگەن.

نىزامى ئەرۇزى سەمەرقەندىي «مەجمە ئۇننەھر» «نادىر ھېكايەتلەر») دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ. ئەھمەد سامانىيلار سۇلالىسىگە مەنسۇپ ئەمىرلەرنىڭ دۇردانىسى ئىدى. نەسر ئىبن ئەھمەد ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە پۈتۈن ماۋەرا ئۇننەھر سامانىيلار ئىختىيارىدا بولغان» نىزامى ئەرۇزى سەمەرقەندنىڭ تەكىتلىشچە نەسر قىشنى بۇخارادا، يازنى سەمەرقەند ياكى بەلىخ ئۆتكۈزگەن. دەرۋەقە، مۇئەررىخلارنىڭ كۆپى سامانخۇدات ئەسلى بەلخلىق دەپ يازغان. بىر يىل نەسر ئىبن ئەھمەد ھىراتقا ھېرىپ باھارنى بادغىستا ئۆتكۈزدى. شۇنداق قىلىپ، بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بۇ يەردە تۇردى. بۇخاراغا ھېرىش ئۇمۇمەن خىيالىدىن كۆتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن لەشكەر بېشى ۋە دۆلەت كاتتىلىرى ئۇستاز رۇداكىي ھۇزۇرىغا ھېرىپ: «ئەگەر شاھنى بۇخاراغا جۇنەشكە رازى قىلساڭ، ساڭا بەش مىڭ دىنار بېرىمىز.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توری

پەرزەنتلىرىمىزنى سېغىنىدۇق. بۇخارانى سېغىنىپ جېنىمىز بۇغۇرزۇمىزغا كەلدى» ، دەپتۇ. رۇداكىي ئەمىر بەزمىدە ئۇدنى ئېلىپ، بۇ غەزىلىنى كۆيلەپتۇ:

بۇيى جۇيى مۇلىيان ئايەد ھەمىي،
ئېتىمىز كۆكسىگە ئاران كېلىدۇ.
يادى يارى مېھرىبان ئايە ھەمىي.
ئەي گەزىم بۇخارا، شادلانغىن، كۈلگىن.
مۇلىياننىڭ ھىدى بۇ يان كېلىدۇ.
سەن تامان شاھ شادۇ خەندان كېلىدۇ.
مېھرىبان يار يادى شۇئان كېلىدۇ.
شاھىمىز تولۇنئاي، بۇخارا ئاسمان،
ئامۇنىڭ قۇم - تېسى ئاياغ ئاستىدا،
ئاسمانغا ئاي نۇرى ئەپشان كېلىدۇ.
مامۇق كەبى تى جان كېلىدۇ.
شاھىمىز سەۋرىدۇر، بۇخارا بوستان،
قانچە ئۇلغايسىمۇ ئامۇ سۇلىرى،
بوستان تامان سەۋرى راۋان كېلىدۇ.

رۇداكىي شۇ بەيتنى ئېيتقاندا ئەمىر تەسىرلىنىپ تەختىدىن چۈشۈپ، ھەتتا ئۆتىكىنىمۇ كىيىمەي، بۇخارا تەرەپكە راۋان بولۇپتۇ. رۇداكىيغا بولسا لەشكەر بېشىلار بەش مىڭ دىنارغا يەنە ئىككى ھەسسە قوشۇپ بەرگەنىكەن.

نەسرىنىڭ ئۇكىسى ئىسمائىل ئىبن ئەھمەد ئەس - سامانىي 849 - يىلى پەرغانەدا تۇغۇلغان. ئەمىر ئىسمائىل بۇخاراغا 874 - يىل كەلگەن. بۇ ۋاقىتتا بۇخارادا توپىلاڭ ئەۋج ئالغان. شەھەر يېرىم ۋەيرانە بولغان. چۈنكى، ھۇسەين ئىبن تاھىر ئەت - تايى خارازمدىن كېلىپ بۇخارانى تالان - تاراج قىلغان. بۇخارادا ئوغرىلىق، بىباشلىق ئەۋج ئالغان. خوجا ئەبۇ ھەپىن كەبىر بۇخارانىڭ ئوغلى ئەبۇ ئابدۇللاھ نەسر ئىبن ئەھمەدكە خەت يېزىپ، بۇخارغا ئەمىر تەينىلەپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان ۋە شۇ خەت شاراپىتىدە بۇخاراغا نەسر ئۆز ئۇكىسى ئىسمائىلنى ئەمىر قىلىپ ئەۋەتكەن.

ئەمىر نەسر ۋاپاتىدىن كېيىن پۈتۈن ماۋەرا ئوننەھر ئەمىر ئىسمائىل تەسەررۇپىغا ئۆتتى. ئەمىر ئىسمائىل تەرازنى فەتھ قىلدى. خۇراسان ئەمىرى ئىبن لەيسنى جەڭدە يەڭدى.

ئەمىر ئىبن لەيس ئەسىر بولدى. ئەمىر ئىبن لەيس دەيدۇكى: «مېنى ئەسىر قىلغاندىن كېيىن مەن ئۇزاقتىن ئەمىر ئىسمائىل سامانىينى كۆرۈپ ئاتتىن چۈشمەكچى بولدۇم. لېكىن، ئۇ ئۆز جېنى ۋە بېشى بىلەن قەسەم ئىچىپ، ئاتتىن چۈشمە» دېدى. بۇنداق مۇئامىلىنى كۆرۈپ، مېنىڭ جېنىم قارار تاپتى... ماڭا مېھرىبانلىق كۆرسەتتى ۋە سېنى ئۆلتۈرمەيمەن، دېدى ۋە ئۇزۇكۇمنى قولۇمدىن تارتىپ ئالغان كىشىدىن ئۇنى ئۇچ مىڭ دەرەمگە سېتىپ ئېلىپ ماڭا بەردى. (نار شاھى «بۇخارا تارىخى» 1991 - يىلى تاشكەنت نەشرى.)

مەلۇمكى، بۇخارا ئەتراپىدىكى سىل 831 - يىلى مۇھەممەد ئىبن ئەھيا ئىبن ئابدۇللاھ ئىبن مەئسۇر دەۋرىدە قۇرۇلغان. چۈنكى، مۇسۇلمان بولمىغان تۈرك قوشۇنلىرى بۇخاراغا بېسىپ كىرىپ، جەبىر قىلغانىدى. بۇ سېپىل «كەمپىرەك سېپىلى» نامى بىلەن ئاتالغان. لېكىن، ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ بۇخارادا بۇنداق سېپىل بولغانىكەن. ھەر بىر ئەمىر بۇخارا سېپىلىنى يېڭىلاشقا ھەرىكەت قىلىپ ناھايىتى كۆپ مەبلەغ ۋە كۈچ سەرپ قىلىنغان. ئەمىر ئىسمائىل سامانىي بولسا خەلقنى بۇ قىيىنچىلىقلاردىن قۇتقۇزدى. ئۇ: «مەن بۇخارانىڭ قەلئەسى، تاكى مەن تىرىك ئىكەنمەن بۇخاراغا ھېچ قانداق دۈشمەن كىرەلمەيدۇ!» دېدى ۋە ئۇ ئۆزى دېگەندەك قىلدى. بۇخارا شەھىرى سېپىلى بولسا 850 - يىلى بىنا قىلىنغانىدى.

بۇخارادا سامانىيلار دەۋرىدە باي كۈتۈپخانا بولغان. ئەمىر نوھ ئىبن مەنسۇردىن

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری

(ھۆكۈمرانلىق دەۋرى 976 ـ 997) ئىجازەت ئالغان. ئىبن سىنا بۇ كۇتۇپخانىدىن پايدىلانغان. سامانىيلار دەۋرىدە ناھايىتى كۆپ ئىلىم ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر ئىجاد قىلىندى. ئەگەر بۇ ئەسەرلەرنىڭ روھىي خېتىنى تىزىملاپ چىقساق كاتتا كۆركەم بىر كىتاب بولىدۇ.

بۇخاردا كۈموش تەڭگە ۋە دەرھەم ئىشلىتىلگەن. نار شاھنىڭ يېزىشچە، بۇخارادا بەيتۇن ـ تىراز (توقۇمىچىلىق كارخانىسى) بولغان. بۇخارانىڭ زەندەنىچە دەيدىغان ماتاسى شام، مىسىر، رۇملارغا ئېلىپ كېتىلگەن.

سامانىيلار دەۋرىدە ناھايىتى كۆپ ئىشائاتلار، ئابىدەلار قۇرۇلغان. سامانىيلار مەقبەرىسى بۇخارادىكى ئەڭ گۈزەل، ۋە ناياب ئابىدەدەرۇ. بۇ ئابىدە ھەققىدە ناھايىتى كۆپ كىتابلار يېزىلغان.

رىۋايەتتە دېيىلىشىچە، ئۇنى ئىسمائىل سامانىي ئاتىسى ئەھمەد ئىبن ئەسەد ئۈچۈن قۇردۇرغان. كېيىن بۇ مەقبەرە سامانىيلار خاندانلىقنىڭ رەھمەسى (قەبرىگاھى) بولدى. مەقبەردە يېزىلىشىچە ئۇنىڭغا ئىسمائىل ۋە ئۇنىڭ نەسرى نەسرى II ئىبن ئەھمەد دەپنە قىلىنغان. بۇ بىنا كۈپ شەكلىدە قۇرۇلغان بولۇپ، ئادەمنىڭ ئەقلىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە مۇكەممەلدۇر. قۇرۇلۇش پىششىق خىشلار بىلەن بىنا قىلىنغان. پۈتۈن دۇنيادىن كەلگەن سەييالار مىڭ يىلدىن بېرى بۇ ئابىدەنى ھەيرانلىق ئىچىدە تاماشا قىلىپ كەلمەكتە ۋە ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ سەنئىتىگە، ئەقلىگە، ئىلمىگە، مەدەنىيىتىگە قايىل بولۇپ تەزىم قىلىشتى.

تىم قىشلاقتىكى ئەرەب ئاتا مازارى، بۇخاردىكى مەغاقى ئەتتاران، تېرمىزدىكى چارسۇتۇن مەسچىت شۇ دەۋرىدىن قالغان نادىر يادىكارلىقلاردۇر.

بۇغراخان قارلۇقلار، چىگىللار، ياغمىلار ھەمدە يەتتە سۇ ۋە قەشقەردىكى تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شاش، پەرغانە ۋە قەدىمكى سوغدى يەرلىرى ئۈچۈن باشلىغان جەڭلىرىگە رەھبەرلىك قىلدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى سامانىيلار سۇلالىسىنى يەڭدى. 1005 ـ يىلى پۈتۈن ماۋەرائۇننەھر قاراخانىيلار قولىغا ئۆتتى.

سامانىيلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللار تۆۋەندىكىچە. نۇھ ئىبن ئەسەر (819 ـ 842) ئەھمەد ئىبن ئەسەر (842 ـ 864)، نەسر I ئىبن ئەھمەن (864 ـ 897)، ئىسمائىل ئىبن ئەھمەد (897 ـ 907)، ئەھمەد ئىبن ئىسمائىل (907 ـ 941)، ناسر I ئىبن ئەھمەد (914 ـ 943)، نۇھ I ئىبن نەسر (943 ـ 954)، ئابدۇمالىك ئىبن نۇھ (954 ـ 961)، مەنسۇر I ئىبن نۇھ (961 ـ 976)، نۇھ I ئىبن مەنسۇر (976 ـ 997)، مەنسۇر I نۇھ (997 ـ 999) (تارىخىي مولىلازادە) مۇنداق بېيىت يېزىلغان:

نۇھ تەن بودەند زالى سامان مەشھۇر، ئىسمائىلۇ ئەھمەد، دۇ نەسرۇ،
ھەر يەك بە ۋەلا ئەتى شەھىرى مەزكۇر: دۇ نوھ، دۇ ئەبدۇل مەلىك، دۇ مەنسۇر.

تەرجىمىسى: سامانىيلار ئەۋلادىدىن توققۇزى مەشھۇر بولۇپ، ھەر بىرى بىر شەھەردە ھاكىم ئىدى. بۇلار ئىسمائىل، ئەھمەد، ئىككى نەسر، ئىككى نۇھ، ئىككى ئەبدۇل مەلىك، ئىككى مەنسۇر.

1993 ـ يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان تەۋەررۈك «تەۋەررۈك زىيارەتگاھلار» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: نۇرنىسا باقى.